КАТЕГОРІЯ ВІДНОШЕННЯ ЯК МІЖМОВНА УНІВЕРСАЛІЯ

Ткаченко Н. Д.
Київський національний лінгвістичний університет

У статті йдеться про категорію відношення як мовну універсалію. Хоча категорія відношення загальновідома, вона ще не була всебічно висвітлена як мовна універсалія. Відношення являють собою основу всякої системи і структури – від зв'язків природних явищ, людських стосунків і діяльності до мовних та інших знаків як носіїв інформації, знань про світ. Система мови і мовлення репрезентована численними відношеннями на всіх рівнях – фонетики, граматики, лексики, речення та тексту. Універсалія відношення бере участь у створенні парадигми лінгвістичних наук.
Ключові слова: категорія, відношення, система, мова, універсалія.

Статья посвящена категории отношения как языковой универсалии. Хотя категория отношения общеизвестна, она еще не была всесторонне освещена как языковая универсалия. Отношения представляют собой основу всякой системы и структуры – от связей природных явлений, человеческих отношений и деятельности до языковых и других знаков как носителей информации, знаний о мире. Система языка и речи представлена множественными отношениями на всех уровнях – фонетики, грамматики, лексики, предложения и текста. Универсалия отношения участвует в образовании парадигмы лингвистических наук.
Ключевые слова: категория, отношение, система, язык, универсалия.

The article deals with the category of relation as a language universal. Though the category of relation is generally known, it was not yet highlighted as a language universal. Relations form the basis of any system and structure – from natural phenomena, people's relations and activity to linguistic and other signs as bearers of information, knowledge about the world. The system of language and speech is represented by numerous relations on its all levels – phonetical, grammatical, lexical, those of sentence and text. Universal relations take part in forming the paradigm of linguistic sciences.
Key words: category, relation, system, language, universal.

Об'єктом статті є мовні універсалії. Предметом статті висунуть категорію відношення як мовна універсалія. Хоча категорія відношення загальновідома, вона ще не була всебічно висвітлена як мовна універсалія, що визначає актуальність статті. Визначення репрезентацій категорії відношення та їхніх функцій у мові та мовленні ставиться за мету цієї статті.

Слово *універсалія* походить від латинського universalis – загальний. До універсалій залучають поняття, категорії, окремі мовні явища. Наприклад, універсальними вважають загальні філософські поняття простору часу, матерії, руху, існування. Категорія відношення є найбільш поширеною універсалією в усіх галузях знання й комунікації: математики, фізики, біології, політики, астрономії, психології, соціології, прагматики, когнітивної лінгвістики. Відношення є складником усіх теорій, гіпотез, усякого міркування. Об'єкт пізнається у множинності відношень. Категорія відношення грає зв'язкову функцію між концептами, поняттями, категоріями, класами, групами слів у мисленні і їхнім відображенням у формах і значеннях мови та мовлення. Система мови та мовлення репрезентована численними відношеннями на всіх рівнях мови – у фонетиці, граматиці, лексиці, на рівні речення та тексту. Празькі лінгвісти відстоювали положення про наявність типів відношень на всіх рівнях мовної системи.

Мовні універсалії визначаються як "спільні, суттєві ознаки, що виявляються в усіх або більшості мов світу" [11, с. 320; 14, с. 535]. І. В. Корунець уважає, що міжмовні універсалії походять з єдиного генеалогічного джерела, мають корені санскриту [6, с. 26], що підтверджено схожими формами слів, нерідко зі схожим значенням. Уважаємо наведені визначення міжмовних

універсалій досить вичерпними. Міжмовні універсалії є об'єктом типологічного мовознавства, яке досліджує типологію і класифікацію мов за найбільш загальними рисами, типовими для всіх або багатьох мов. Типологія мов пов'язана з ареальною лінгвістикою. Вивчення універсалій сягає античних граматик, праць Яна Амоса Коменського, Роджера Бэкона та ін., пізніше grammatica universalis (13 століття), "Граматики Пор-Рояля" Антуана Арно і Клода Лансло1660 р. [13; 14, с. 536]. Універсалії стають об'єктом вивчення лінгвістики в 60-х роках 20 ст. (головним чином у СРСР и США) у зв'язку зі структурно-системним описом мов, особливо фонології, дослідженням мов південних країн. Теорія мовних універсалій була розвинена в 70-х роках 20-го ст. У діахронії універсалії пов'язують з односпрямованістю розвитку мови (у радянському мовознавстві у 30-х роках 20 ст. (І. І. Мещанінов, В. І. Абаєв, С. Д. Кацнельсон та ін.) [14, с. 535]. Ідея діахронічних універсалій спирається також на гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури та на пізнішу варіативність нових мов.

Класифікації універсалій будуються на різних засадах, наприклад: дедуктивні (обов'язкові для всіх мов), індуктивні (що мають місце в усіх відомих мовах), абсолютні (повні), статистичні (неповні), фреквентативні (які часто трапляються в усіх мовах), прості – такі, як наявність або відсутність якогось явища, і складні, що утворюють певну залежність між різними явищами, також синхронічні та діахронічні [14, с. 535]. Визначення мовних універсалій здійснюється типологічним методом, який являє собою "виділення загальних ознак і закономірностей мов світу і їхню класифікацію залежно від таких ознак" [15, с. 621]. Типологізація мов здійснюється на синхронічному зрізі всіх мов на засадах таксономічної лінгвістичної типології В. фон Гумбольдта та братів Ф. й А. Шлегелів, що ґрунтується на загальних принципах граматикалізації мов світу, які дали змогу виокремити типи аморфних (ізолюючих, або кореневих), аглютинативних, флективних (фузійних) й інкорпоруючих (полісинтетичних) мов [15, с. 621]. Тип мови визначається за допомогою порівняння системи певної мови з мовою еталоном, яка використовує символи і містить "два види тверджень: перші пояснюють будову всіх мов, а інші відповідають розрізнювальним універсальним дефініціям" [8]; порівнюють метамова та її трансформації [12], різні системи – штучні та природні (Дж. Буранов). Перша ґрунтовна класифікація міжмовних універсалій була розроблена С. Ульманом, який визначав універсалії за критерієм семантики. До них він залучив явища й закономірності, спільні для багатьох мов [11]. С. І. Терехова вважає критеріями лінгвістичної типологізації репрезентацій системи орієнтаційних координат лексико-семантичні та функціонально-семантичні категорії [10, с. 64], С. А. Томпсон – відношення підмет – присудок, топік – коментар [7]. Критерієм типології міжмовних універсалій можна вважати також поняттєвий зміст одиниці мови, відображений через систему ментально-мовленнєвих інтеракцій представників різних культур з метою взаєморозуміння.

Серед семантичних універсалій С. Ульман називає фонетично та морфологічно мотивовані слова, звукові символи, слова із загальним та індивідуальним значенням, синоніми, омоніми, полісемію. Окремо відзначені історичні універсалії – метафора, розширення та звуження значення, табу. Універсалії у структурі лексики охоплюють лексичні константи, семантичні поля. Лексичні константи С. Ульманом розуміє як слова, присутні в усіх мовах світу, але відображені різними формами, наприклад, слово *батько* [11]. Маються на увазі спільні поняття, що стоять за словами. Визначені С. Ульманом семантичні універсалії об'єднані однією ознакою – семантичним відношенням. Семантичні відношення являють собою зв'язок понять у мисленні людей і відображають реальні відношення речей і людей. До формальних універсалій можна віднести матеріальний прототип значення – знак мови.

Найбільш відомі приклади мовних універсалій стосуються фонетичних явищ: існування сполучення приголосних плавний + шумний за умови існування сполучення приголосних плавний + носовий, наявність протиставлення приголосних за твердістю – м'якістю виключає

політонію голосних і т. ін. [14, с. 535]. Наведені приклади визначають універсалії 1) як відношення певних одиниць мови, 2) як певні умови існування мовних одиниць і явищ. І. В. Корунець на матеріалі англійської та української мов визначив універсалії на всіх рівнях мови. Зокрема, у лексиці мовні універсалії визначаються за наявністю спільного поняття в обох культурах, що спричиняє схожість мовних явищ на морфемному рівні; як універсалії визначені: класифікація іменників на конкретні, абстрактні, назви матеріалів; наявність іменників на позначення родинних стосунків, живих істот – тварин і людей, назв рослин, маси матеріалу тощо; прикметників кольору, краси, розміру і т. ін.; дієслів руху, мислення, говоріння, сприйняття; засобів передачі локальних, темпоральних відношень, зокрема за допомогою префіксів та прийменників і т. ін. [6, с. 26].

Універсалії в галузі морфології включають структурні – кількісні – характеристики мов, наявність певної мовної одиниці чи певного мовного явища за умови існування іншої певної одиниці чи певного явища, наприклад, існування дериваційного елемента за умови існування флексії; наявність нульового морфа за наявністю множини; існування значення об'єкта при неперехідному дієслові за наявності відмінка тільки з нульовим морфом; порядок слів: позиція суб'єкта і об'єкта перед дієсловом визначає наявність у мові відмінка; позиція суб'єкта і об'єкта після дієслова визначає позицію прикметника після іменника; позиція іменника в родовому відмінку після іменника в називному відмінку зумовлена прийменником і відсутністю післялога; позиція іменника в родовому відмінку перед іменником у називному відмінку зумовлена післялогом і відсутністю прийменника і т. ін. [4]. З наведених прикладів можна зробити висновок, що категорія відношення умови виявляється критерієм для типологізації морфологічних явищ.

Лексико-семантичні універсалії охоплюють перенесені значення, наприклад, "важкий" за вагою набуває значення "складний", "гіркий" за смаком набуває значення "угорі" тощо [14, с. 535]. До мовних універсалій належать суб'єктно-предикатні відношення, категорія посесивності, оцінки, визначеності / невизначеності, множинності. Семантику відношення, чи реляційну семантику, містять усі частини мови – іменники, дієслова, прикметники, прислівники, віддієслівні частини мови, службові слова. Відношення закладене у звуки, вигуки, невербальні засоби. У європейських мовах категорія відношення відображена, зокрема, службовими словами. Службові слова полишені референційної функції і можуть відображати всяке відношення. Прийменники є універсалією для європейських мов – англійської, іспанської, французької, італійської, слов'янских мов. Як знаки відношень прийменники мають аналоги – афікси – (префікси й суфікси) у цих мовах.

Парадигматика мови й мовлення безпосередньо являє собою міжмовну універсалію як система відношень. "Парадигматика – тип зв'язків системи, які встановлюються на підставі варіативності, подібності, протилежності, похідності, включення, субкатегоризації мовних одиниць і виключають одночасне вживання в певній позиції" [15, с. 442]. Термін *парадигматика* уведений датським мовознавцем Л. Єльмслєвим на засадах асоціативних і синтагматичних відношень мовної системи (за Ф. де Соссюром), відношень у мові (за І. Бодуеном де Куртене). На лексичному рівні парадигматика представлена опозиціями – синонімічними, полісемічними, антонімічними, градуальними, гіпонімами, метонімією лексичних одиниць; на морфемному – синонімією, полісемією й антонімією морфем, у словотворенні – в похідності слів одного ступеня деривації від певного твірного слова; на морфологічному рівні – словозміною й формотворенням, граматичними категоріями. На синтаксичному рівні парадигма "розглядається як сукупність варіантів – перетворень певної позиційної схеми речення" (Н. Шведова, Г. Залогова, З. Попова та ін.), "як ряд структурно розбіжних, але семантично тотожних синтаксичних конструкцій" (генеративісти). Парадигма на рівні тексту виявляється в наявності "спільних формальних, змістових і комунікативних компонентів"

[15, с. 443]. Текстову парадигму утворюють специфічні текстеми різних мовленнєвих жанрів, функціональних стилів і авторських творів (В. Кухаренко, Т. Радзієвська, Дж. Лайонз та ін.). Термін *парадигма* в лінгвістиці в багатьох значеннях замінив термін *варіант*. Під *варіантом у* широкому смислі розумівся всякий різновид одиниці мови і мовлення. Терміни *варіант* та *інваріант* залишилися для позначень категорійних понять. Інваріантно-варіативні відношення являють собою мовну універсалію, присутні у формальних та семіотичних системах мов світу.

Текст або дискурс містить відношення значення до його функції або смислу у висловленні, послідовність інформації – логічні ланцюжки смислів, зв'язок речень, абзаців, усього тексту як його мікро- та макроструктура. Універсаліями на рівні дискурсу можна назвати відношення адресанта та адресата – автора та читача, загальноприйняті композиційні складники для певного типу тексту, тема-рематичний зв'язок тексту тощо. Якщо мова існує в опозиціях, то для мовлення характерні повтори форм і значень від звуків до слів, словосполучень і висловлень, що забезпечує підтримання уваги і зв'язку інформації в мисленні. Системи фонетики, граматики, лексики демонструють явище дублювання відношення в частинах мови, які можуть заміщувати одна одну, наприклад, іменник і займенник передають відношення до людини або предмета. Дублювання форми та значення в мовленні можна також віднести до міжмовних універсалій. Відношення підмет – присудок, топік – коментар [7] визначають, відповідно, рівень речення і рівень тексту. С. А. Томпсон уважає відношення топік – коментар більш типовим для багатьох мов, ніж відношення підмета й присудка, у зв'язку з різними стратегіями мов у побудові речення: на перше місце може висуватися підмет чи топік. За цим критерієм розрізняються чотири типи мов: з висуванням підмета (subject – prominent, термін Е. Л. Кінена), з висуванням топіка, і топіка, і підмета та без висування жодного з них. Від типологізації мови за таким критерієм залежить опис структури речення. Третій тип мови має обидві конструкції речення, а в четвертому не визначається жодна з них. Перші два типи слугують для пояснення вказаних понять. Висунуті С. А. Томпсон відношення топіка і коментаря розглядалися у класичній граматиці як предикативні на рівні речення й тексту. Визначені С. Томпсон поняття як структура речення є аналогами термінів *логічний підмет* і *логічний присудок*; їхні позиції можуть варіювати в мовах: наприклад, у російській мові підмет може стояти посередині речення. Поняття логічного підмета і присудка теж можна вважати за міжмовну універсалію.

Мова відображає стосунок людей до свого оточення, до всього світу через дискурси всіх жанрів і стилів. Відношення людини в екстралінгвальній і лінгвальній реальності завжди цілеспрямоване об'єктом, метою, місцем, часом, іншими чинниками. Залежно від цих чинників універсалія відношення відображається в усному чи письмовому мовленні системою мовних засобів, які розрізняються за кількісними та якісними параметрами. На рівні тексту категорія відношення визначається як тема-рематичний зв'язок речень, когезія та когеренція. Цю роль виконують прості та художні повтори за допомогою мовних засобів – синонімів, антонімів, градуальних значень слів. Композиційна схема тексту визначає взаємовідношення змісту всіх його частин.

Комунікативна лінгвістика розглядає категорію відношення як складник найпростіших структур мислення, що передує мовленню задля прогнозування відповіді: якщо я скажу це, я отримаю таку відповідь (чи приблизно таку). Категорія відношення є наріжним каменем прагматики**,** яка "вивчає соціокультурні, ситуативно-поведінкові, статусні, психологічні, когнітивні й інші чинники комунікативної взаємодії суб'єктів" [15, с. 484]; прагмалінгвістики, яка розглядає мовленнєву поведінку комунікантів, соціальні ролі як моделі відношень, межі та порушення мовленнєвої поведінки. Сам процес мовлення чи мовчання визначає різноманітні стосунки людей.

Як знаряддя мислення категорія відношення є єдиною для всіх культур. Культура має змістом ставлення людини до світу, зокрема, до інших людей. До культурологічних універсалій належать універсальні істини добра, справедливості, правди, краси, щедрості – істини, незмінні у просторі й часі. Одвічні істини культури відображають у мові духовні цінності людства, набуті цивілізацією. Культурне мислення й мовлення проходить у співвідношенні слів з реальною міні-ситуацією і з універсальними стандартами культури, які роблять можливим існування природних, людських і духовних цінностей. Беручи за приклад зв'язок універсалій – понять культури, відображених у мові, можна проаналізувати відношення в різних культурних просторах і визначити особливості та закономірності мовлення, характерні для цих просторів.

Універсальні відношення також визначають загальні закони та закономірності мови, які досліджували лінгвісти, зокрема А. Мартіне. До найбільш специфічних належить закон про формування займенників – спочатку вказівних, особових і питальних, а потім зворотних, присвійних, неозначених і заперечних; положення про виникнення займенникових слів з первинних дифузних елементів, комунікативних за функцією. Діахронічною універсалією є також зміна структур з живими та неживими актантами, етапи виникнення дієслівних часів. Діахронічні універсалії, як уважають, відображають зміну мовної "картини світу", її ускладнення, збагачення на прикладі зміни топіків, порядку слів, виникнення анафори.

Сучасні дослідники мовних універсалій (І. Ф. Вардуль, Дж. Гринберг, М. М. Гухман, Дж. Дженкінс, М. П. Кочерган, Н. Б. Мечковська, Ч. Осгуд, Ю. В. Рождественський, Б. А. Серебренников, І. П. Сусов, С. І. Терехова та ін.) розробляли типологію мовних одиниць генетично споріднених і неспоріднених мов. Доведено, що міжмовні універсалії визначають стабільність мов, дозволяють прогнозувати зникнення й появу мовних явищ, реконструювати первинні стани мов; сприяють етимологічним розвідкам, експериметальній фонетиці. Сучасна теорія універсалій досліджує способи реалізації мовних універсалій, універсалії тексту та порядок компонентів у синтаксичних структурах (з 80-х р.) [14, с. 536], глибинні структури, інтерпретацію універсалій, роль мовних універсалій у відображенні "картини світу" тощо. Відзначено необхідність досліджень таких мовних універсалій, як компенсаторні та функціонально-синонімічні явища в мовах нового часу. Пошук діахронічних універсалій пов'язують з комунікативно-дискурсивними настановами спілкування, з антропологічним підходом до вивчення мовних універсалій та стандартами спілкування людей (Т. Гивон, Ч. Н. Лі, А. Тимберлейк та ін).

Категорія відношення являє собою основу всякої системи і структури – від зв'язків природних явищ, людських стосунків і діяльності до мовних і інших знаків як носіїв інформації, знань про світ. Тому відношення як міжмовна універсалія відображає зміну картини світу, зокрема мовної. Універсальні відношення в системі мови репрезентовані формальними та семантичними засобами – морфемами, словами, словосполученнями, реченнями, текстовими зв'язками. Універсальними можна назвати парадигмальні семантичні відношення: опозитивні, умовні, градуальні, комплементарні, предикативні, інваріантно-варіативні, відношення логічного підмета й логічного присудка, топіка – коментаря, також явище дублювання форм і значень. Категорія відношення є наріжним каменем прагматики**,** культурології, соціології, когнітивістики. Тому універсалія відношень бере участь у створенні парадигми лінгвістичних наук, пов'язаних із зазначеними вище, а саме: прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології та ін. Серед перспектив дослідження мовних універсалій відмічають зіставний аналіз декількох явищ, наприклад, двох чи більше граматичних об'єктів (властивостей) [4].

Література

1. Вардуль И. Ф. Понятие универсалии в лингвистической типологии / И. Ф. Вардуль // Языковые универсалии и лингвистическая типология / [отв. ред. И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 19–33.

2. Гринберг Дж. Меморандум о языковых универсалиях / Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс // Зарубежная лингвистика / [Общ. ред. В. А. Звегинцева, Б. А. Успенского, Б. Ю. Городецкого]. – [3-е изд.]. – М. : Издательская группа "Прогресс", 1999. – С. 118–131.
3. Гухман М. М. Лингвистические универсалии и типологические исследования // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения): статьи / М. М. Гухман. – М. : Наука, 1974. – С. 29–54.
4. Кибрик А. Е. Типология: таксономическая или объяснительная, статическая или динамическая / А. Е. Кибрик // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 5– 30.
5. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
6. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов / І. В. Корунець. – Вінниця : Нова Книга, 2003. – 464 с.
7. Ли Ч. Н. Подлежащее и топик: новая типология языков / Ч. Н. Ли, С. А. Томпсон // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XI: Современные синтаксические теории в американской лингвистике. – М. : Прогресс, 1982. – С.193–235.
8. Рождественский Ю. В. О лингвистических универсалиях / Ю. В. Рождественский // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 3–13.
9. Сусов И. П. Введение в языкознание / Иван Павлович Сусов. – М. : Восток-Запад, 2007. – 384 с.
10. Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (на матеріалі української, російської та англійської мов) / С. І. Терехова. – К. : Видав. центр КНЛУ, 2007. – 400 с.
11. Ульман С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 250–298.
12. Успенский Б. А. Проблемы универсалий в языкознании / Б. А. Успенский // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 5–31.
13. Donzé R. La grammaire générale et raisonnée de Port-Royal / R. Donzé. – Berne, [1967]; // Universals in linguistic theory. – N. Y. [a. o.], [1968].

Довідники

14. Лингвистический энциклопедический словарь / [Глав. ред. В. Н. Ярцева]. – М.: Советская Энциклопедия, 1990. – 684 с.
15. Сучасна лінгвістична термінологічна енциклопедія / [сост. О. О. Селіванова]. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.